

Buza János

BIHAR ÉS ZARÁND VÁRMEGYEI TELEPÜLÉSEK AZ ADÓPRÉS SZORÍTÁSÁBAN

Az Oszmán Birodalom monetáris válságához, 1645

Mint minden tudományágban, a történettudományban is születtek és születnek kiemelkedő alkotások. Jószéreműség nélkül megállapítható, hogy a kiemelkedő, de a szigorúan szaktudományos igényeket kielégítő művek nem – vagy csak igen ritkán – válnak közönségsikert arató olvasmányokká, többségük azonban belekerül a nélkülözhetetlen kézikönyvek sorába. Olyan alkotásokként tarthatják számon, és méltán számon is tartjuk őket, amelyekre biztosan lehet építeni, s amelyek nélkül elképzelhetetlen a további kutatások folytatása.

E mesterművek között is rangos hely illeti meg Jakó Zsigmond Bihar megyei monográfiáját, amelyik címétől eltérően¹ nem Mohácsig, hanem a 17. század elejéig öleli fel a vármegye múltját. A nemzeti tragédiába torkolló tizenöt éves háborúig, amelyben a szerző sorai szerint „A XVI. század alkonyán végigzúgó pusztító fergegek a falvak százait semmisítették meg, s ezek a füstölgő romok, omladozó templomok, bozótól felvert szántók jelentik annak a hosszú korszaknak a végét, melynek jellemzője a döntő magyar fölény.”²

A mai olvasónak nem biztos, hogy feltűnik: Jakó Zsigmond mindössze 24 éves volt akkor, amikor monográfiája megjelent. A szinte hihetetlen teljesítményt teljes joggal díjazták, helyet kapott a Kőrössy Flóra-díjjal jutalmazott művek sorában. Szerzőjében a tehetség, a magas szintű mesterségbeli tudás, a hangyaszorgalom és a kiváló íráskészség olyan szerencsés találkozása ötvöződött, amelyik páráját ritkítja a történetíróink körében. Jakó Zsigmondnak köszönhetően a historikusok körében Bihar megye nemcsak egyik vármegyénk nevét jelenti, hanem egyedi történeti fogalommá vált. Népeiségének és településhálózatának adatait

¹ *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. (Település és népiségtörténeti értekezések 5.) Bp. 1940.

² *Jakó Zs.*: Bihar megye i. m. VI.

összevetve a 17. század végétől keltezhető összeírásokéval³ a pusztulás lesújtó képét mutatja. A megye 17. század eleje és a vége közötti múltjából szórványadatok felbukkannak itt-ott, de töredékes felmérés is alig maradt ránk.

Bihar és Zaránd vármegye települései egy részének török kori sérelmeit 1645 őszén foglalták írásba, nyomtatásban pedig a 19. század végén⁴ jelent meg a „pótlékok” egyikeként az erdélyi országgyűlések forrásainak 1664–1669 közötti kötetében. Az értékes tanúvallatás így kívül esett a kötet időkören, ráadásul a címe sem szolgálta az olvasók figyelmének felkeltését: „1645. oct. 22. A hódoltsági falvak sérelmei.” A kiemeléssel szedett alcím⁵ sem utalt az irat földrajzi eredetére; részben ez utóbbi lehetett az oka annak, hogy a térség mai szemmel nézve ritkaságszámba menő forrása nem kapott helyet a századforduló körüli szakirodalomban.

Teljesen nyomtalanul azért nem tűnt el Bihar és Zaránd vármegye török uralom alá került számos helységének a névjegyzéke, mert az Erdélyi Fejedelemség területi változásait nyomon követő – ugyancsak díjazott – monográfia tartalmazza mindkét megye⁶ hódolt helységeinek a névanyagát.

Az egyes települések nevénél többet mondanak a lakossági panaszok, amelyeknek túlnyomó többségéből a pénzben követelt adók⁷ emelése, továbbá a kiemelten fontos vaj⁸ és a méz, illetve az igen változatos összetételű naturáliák megemelt mennyisége olvasható. Fény derült arra is, hogy helyenként a rendkívüli

³ *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). (Településtörténeti tanulmányok 1.) Bp. 1943.

⁴ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Hungariae Historica III. Comititalia/b. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1889. (a továbbiakban: EOE) XIV. 447–474.

⁵ „Gravamina universorum incolarum in confinibus regni Transilvaniae, Turcis etiam tributario- rum.” EOE XIV. 447. A sérelmek egy részét Váradon, 1645. szeptember 22-én jegyezték fel. EOE XIV. 462.

⁶ *Lukínich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711. Bp. 1918. 343., 354.

⁷ Területi szempontot véve figyelembe első helyre kívánkozik *Káldy-Nagy Gyula*: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása című munkája. Békéscsaba 1982. 10–14.; *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. 53–63.

⁸ A mértékegység megváltoztatásával történt durva adóemelésre is volt példa. Adgya községben az iccék számát nem emelték ugyan, „de oly itzét hoznak magok az vaj megmérésére, hogy egy itze három budai itzét teszen; de ezelőtt minden hódolt helyeken az budai itzével vették be az olyan vaját.” EOE XIV. 462. A települések nevét a források írásmódja szerint közlöm, közleményem végén azonban – amennyiben lehetséges – törekszem az azonosításukra.

„dolgoztatás”,⁹ a távoli egri,¹⁰ illetve más várakhoz is elrendelt „heti szeres” szolgálát¹¹ vált nyomasztóvá.

Több jel mutat arra, hogy az időnkénti, természetbeni katonai-szállítási igényeket évente esedékes pénzszolgáltatássá változtatták át, a bajoniak¹² szerint „minden esztendőben kocspínzt, hídfapínzt, portapínzt, táborigyűjtésre való szekérpínzt kért” szolnoki török uruk. Gyakori a részletezés nélküli „hadipénz”, volt rá példa, hogy az úgynevezett kocspénzt¹³ is annak nevezték, ez az adó nem a délebbre már ismert hadiadó¹⁴ terjedését valószínűsíti.

Új teherként említették néhány település vallomást tevői azt, hogy az elhunytak javaiból 1 tehenet, vagy annak az árát követelte a török uruk készpénzben. A középkori mortagiumra emlékeztető örökösödési adót Mező-Gyánon¹⁵ a szolnoki Mehemet aga¹⁶ vezette be: „Annakfelette ez sem volt soha szokás, hogy ha mely ember közölünk megholt, valamit várjon, hogy testamentomban hagyjon neki, de most... az elhunytak... mindenikének marhájából egy-egy tehenet veszen, ha az tehenet nem veszi, tall[ért] 5 veszen érette.”¹⁷

Az adóprés szorosabbra húzásának eszközévé vált a különböző pénz nemek átszámítása. Közös nevezőül a magyar, vagy kamarai, pontosabban a számítási

⁹ „Nagy-Rába”, EOE XIV. 467.

¹⁰ Sáp, EOE XIV. 466., ill. „Bajon” és „Kis-Rába”, EOE XIV. 467.

¹¹ „Annakelőtte pedig két várban szolgáltunk, Szt. Miklóshoz, Szolnokhoz, most immár négy várakhoz szolgálunk, Szentmiklóshoz, Szolnokhoz, Csongrádhoz és Egerhez;” „Udvari”, 449. Az utána következő Szerep falu lakóiról csupán annyit jegyeztek fel, hogy: „Ezekkel is az szerint cselekszenek, vesztegetik.” EOE XIV. 468. [Korabeli értelmezés szerint természetesen nem meg-, hanem elvesztegetik.]

¹² EOE XIV. 467.

¹³ „tavaly pedig kocsi pénzt, kit hadi pínznek is híának, fl. 20 vött rajtunk;” Mező-Gyán, EOE XIV. 455.

¹⁴ Háború idején a Szerémségben és Pozsegában – ha a hadjáratban a bég is részt vett – korábban is szedtek hadiadót. *Hegyi Klára*: Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1976. 104.

¹⁵ Mező-Gyánon „Mehemet” néven ismerték a török urukat, EOE XIV. 454–455.

¹⁶ Birtoklás terén a szolnokiakat megelőzték a gyulai törökök, akik közül „Salaman másutt Salahan” bég [véltetően Szelmán vagy Szalmán] – Oláh-Ökrös, Poklosa és Lakottja ura – tűnik a leg-rangosabbnak. EOE XIV. 449. 456. és 466. Az utóbbi példa arra enged következtetni, hogy az összeírás tisztviselői adalékokat ugyancsak tartalmazhat. Jelen térségben e kérdéskörre lásd *Dávid Géza*: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (Arad-gyulai szandzsákbégek). In: *Dávid Géza*: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Bp. 2005. 259–275.

¹⁷ Az egy tehen helyett követelt 5 tallér a piaci ár körüli összegnek felelt meg, vö. *Buza János*: Török-orkori állattartásunk a „vadszám” és az adózás tükrében. Századok 118. (1984) 25.

forint¹⁸ szolgált, amelyen – mint ismeretes – akkor is 100 dénárért érték, amikor 100 dénár értékű veret nem volt forgalomban. A dénár pénznév azonban csupán elvétve fordult elő az 1645. évi összeírásban. A hódítók pénzéről, az akcséről – korabeli nevén az oszporáról¹⁹ – pedig szó sem esett. A dénár helyett közismerten a *pénz* volt²⁰ a számítási alapegység neve, a névhasználatot átvették a hódítók, és kiterjesztették a Balkánra²¹ is. Természetesen a legelterjedtebb magyar fizetési eszközt vert pénzként is jól ismerték, de a dénárnál magasabb ezüsttartalmú váltópénzek közül a Partiumban²² már korábban²³ is a poltura forgott a leggyakrabban.

A poltura kényszerárfolyama

Az adózók számára éppen ezért kulcskérdéssé vált az, hogy az adóztatók hány dénárban állapították meg a poltura értékét, következésképpen mennyi polturát kellett számolniuk egy magyar forintba. Mező-Gyán panaszából²⁴ fény derül a számítási mód egyik változatára, „az polturát pedig úgy veszik, hogy éppen

¹⁸ *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. Corpus Nummorum Hungariae III/1. Bp. 1975. 46.

¹⁹ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1970. II. 1101., ill. Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte: Szabó T. Attila. Főszerk. Vámszer Márta. Bp.–Kolozsvár 2000. X. 75.

²⁰ A hódítás kezdetén 1 akcsét 2 dénárban számítottak, de a dénár helyett a pénz szerepelt a mértékadó forrásban; „A csanádi és gyulai liva rájáinak törvénykönyve szerint [...] a dzsizje-adó 120–120 pénzben, azaz 60 akcsében, a ház illeték (rezsm-i hane) 2–2 pénzben [...] állapított meg, ami az új szultáni defterbe feljegyeztetett. Többet ne szedjenek.” *Káldy-Nagy Gy.*: A gyulai szandzsák i. m. 33–35.

²¹ Az Oszmán Birodalomban négy pénzforgalmi övezet különböztethető meg: „the akçe area (Anatolia), the para area (Egypt), the sahi area (Persia-Iraq) and the penz area (Balkan).” *Halil Sabillioglu*: The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history 1300–1750. In: Preicous Metals in the Late Medieval and Early Modern Worlds. Szerk. J. F. Richards. Durham 1983. 279.

²² A Felföld és az Erdélyi Fejedelemség pénzforgalma, továbbá az éremleletek összetétele nyomán Huszár Lajos a Partiumban a lengyel aprópénzek forgalmának „csaknem kizárólagos” voltát tartotta valószínűnek. *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 40.

²³ A különböző polturák elfogadási kötelezettségére lásd a beszercei országgyűlés 1622. évi IX. cikkelyét, a rossz polturák kitiltására a gyulafehérvári országgyűlés 1623. évi V. cikkelyét. EOE VIII. 112., 127.

²⁴ EOE XIV. 454–455.

negyven polturából léssen egy forint;” azaz török részről a polturát kettő és fél dénárban számították. Első pillantásra nem tűnik sérelmesnek az, hogy 2,5 dénár értékében fogadták el a polturát, ha azonban Cseff²⁵ lakóinak vallomását olvassuk, „holott az polturát is csak harmadfél pénzben veszik tőlünk nagy kárunkra,” akkor nem lehet kétséges, hogy a poltura kettő és fél dénáros kursusát okkal sérelmezték a helyi lakosok.

A ma már igencsak archaikus hangzású „harmadfél” pénzben történt és kifogásolt számítás volt a leggyakoribb, amit az is erősít, hogy tartalmilag egyező, bár formailag eltérő megfogalmazásra ugyancsak volt példa: a bakonyiak²⁶ szerint „polturát pedig kettőt veszen öt pénzben,” a lényegyet tekintve ugyanígy vallottak Adgya lakói is: „két póturát pro den. 5 vesznek.”²⁷

A kurzusokat illető megfogalmazások árnyalatnyi különbségeitől eltekinthetünk. Elegendő azoknak a helységeknek a felsorolása, amelyeknek lakói szót emeltek a poltura kettő és fél dénáros árfolyama miatt: Adgya, Árpád, Bajon, Bakonya, Bay, Báránd, Cseff, Földes,²⁸ Furta, Harang, Mező-Gyán, Mocsolya, Orros, Székelytelek, Talpas, Tenke, Tulka, Vekerd és Zsadány.²⁹ A helységek tekintélyes száma önmagában is jelzésértékű, ezen túlmenően egyes települések megjegyzése³⁰ – „mint ő nálok jár az pénz” – sejteti, illetve a „török módra” – „török módon” történt számítás³¹ pedig bizonyítja, hogy a poltura kettő és fél dénáros kényszerárfolyama igen gyakorivá vált a hódítók körében. Ugyanakkor e kényszerárfolyam erősen valószínűsíti azt, hogy Bihar és Zaránd vármegye lakossága ettől eltérő értékben számította a polturákat.

Egyes települések lakóit a fenténél is kedvezőtlenebbül érintette a poltura árfolyamának még erőteljesebb leszorítása, ugyanis tőlük csupán 2 dénárban fogadták

²⁵ EOE XIV. 472.

²⁶ EOE XIV. 452.

²⁷ EOE XIV. 461.

²⁸ „Szeghy Péter földesi főbíró hiti szerint írta meg, úgy írtam be leveléből: harmadfél pénzben vévén az polturát.” EOE. XIV. 465. A Szeghy család számos tagjának neve ismert a 16–17. századból. A birtokos nemes családnak Bihar, Békés és Szabolcs vármegyében voltak jószágai. *Herpay Gábor*: Földes község története. Debrecen 1936. 15–16., 18–20., 33., 35., 49, 68., 183., 244.

²⁹ Az oldalszámok a települések ábécérendje szerint következnek: EOE XIV. 461–462., 464., 452., 465., 472., 473., 466., 462–463., 472., 454–455., 463–464., 465., 462., 470., 471–472., 464., 468., 465.

³⁰ Székelytelek a szokott összegzen felüli tíz forintról állította, EOE XIV. 462.

³¹ Földes, EOE XIV. 465., ill. Bajon, EOE XIV. 467.

el e váltópénzt. A panaszok sorával élő Bandarozó falu³² három képviselője szerint „Az póturát csak két pínzben veszi be” a török. Tamán, Rokszin és Feltót³³ lakói többek között a két pénzes polturáról azt állították, hogy úgy az eminek „szedik az császár számára.” Bay török ura, a gyulai Mahmud aga, ugyan harmadfél pénzben³⁴ fogadta el a polturát, de „Az csausz pínzt [sic!] csak két pínzben veszik az póturát el.”

Az idézetekből egyértelműen arra lehet következtetni, hogy az állami adók befizetése során a bihari és a zarándi adózókra többlet teher nehezedett, különösen ott, ahol az adórovók³⁵ a poltura árfolyamát a szpáhik egy része által megállapított szintnél is lejjebb szorították.

E ponton joggal merül fel a kérdés, miért sérelmezték, miért tartották károsnak a bihari és a zarándi adózók a poltura kettő és fél dénáros kényszerárfolyamát?

A válaszadáshoz a poltura múltjára kell vetni egy pillantást. Az 1614-től – a császári 3 krajcárosok mintájára³⁶ – vert, s 1627-ig számos változatban és több száz milliós példányszámban kibocsátott lengyel váltópénz³⁷ felső-magyarországi és erdélyi árfolyama 3 dénár volt. A poltura 3 dénáros kurzusa megfelelt a két váltópénz nemesfémtartalmának, ugyanis a poltura 0,45 gramm, a dénár pedig 0,15 gramm³⁸ finom ezüstöt tartalmazott. A poltura 3 dénárban számított árfolyama az 1620-as évek második felében³⁹ alakult ki, Bethlen Gábor 1627 tavaszán vál-

³² EOE XIV. 463.

³³ EOE XIV. 471.

³⁴ Az eredetiben „Mamhut aga”, EOE XIV. 473.

³⁵ A munka-, termék- és pénzárandóság együttes összegét tekintve a szpáhik valószínűleg többet sajtátítottak el a rájáktól annál, amennyit az eminek préseltek ki tőlük. Vö. *Hegyí K.*: Török berendezkedés i. m. 63., 203.

³⁶ *Max Kirmis*: Handbuch der polnischen Münzkunde. Posen 1892. 114.

³⁷ *Marian Gumowski*: Handbuch der polnischen Numismatik. Graz 1960. 45.; *Marian Gumowski*: Mennica bydgoska. Toruń 1955. 97–99.; *Andrzej Mikołajczyk*: Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens. Łódź 1988. 64., 69.

³⁸ A dénár 0,17 grammos színsúlyára lásd *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 46.; ill. a 0,15 grammosra lásd *Lajos Huszár*: Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute. Bp.–München, 1979. 14–16.; *Mikołajczyk, A.*: Einführung i. m. 69.

³⁹ A tényleges lengyel polturák nem tévesztendőek össze az 1620-as évek első felében behozott – különböző jelzőkkel illetett – inflációs veretekkel, amelyeket 4,5 dénáros, majd 4 dénáros kényszerárfolyammal kívántak forgalmazni. Vö. *Buza János*: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza. Századok 134. (2000) 881–912., ill. *Buza János*: Még egyszer a polturákról. Pénztörténeti tévutunkról helyes irányba. Századok 142. (2008) 967–998.

tópénzben már úgy fizettetett ki 125 forintot, hogy utasítására „három pénzben” olvasták⁴⁰ a polturákat.

1645-ben, amikor az Oszmán Birodalomnak is adózó lakosság panaszait írásba foglalták, a poltura három pénzes, azaz 3 dénáros kurzusának már jó másfél, illetve csaknem két évtizedes hagyománya volt Bihar és Zaránd vármegyében. Nyilvánvaló, hogy a három dénáros árfolyam helyett a poltura harmadfél pénzben történt számítása súlyos veszteséget jelentett az adózó nép számára. Mint fentebb láttuk, a mező-gyániaknak török rendre 40 polturát kellett leszámolniuk 1 forintba, azaz 100 dénárba, miközben ők magyar módra 40 polturát 120 dénárban számítottak, azaz minden polturában fizetett adóforinton 20 dénárt veszítettek.

Három dénárban számított poltura esetén egy magyar forintba 33 polturát és 1 dénárt kellett fizetni, azaz a fenti 40 polturánál 6 polturával és 2 dénárral kevesebbet. Összehasonlító adatok hiányában csupán valószínűsíthető, hogy a különbség – más szóval az egy adóforintra eső veszteség – meghaladhatta a korabeli⁴¹ napszámért, kényszerített bérmunka esetén⁴² vélhetően a többszörösét is.

Még nyomasztóbb veszteséget kellett elszenvedniük azoknak a falusiaknak – Bandarozó,⁴³ Feltót, Rokszin, Tamán⁴⁴ és részben Bay⁴⁵ lakosainak –, akiktől a „császár számára” csupán 2 dénárban fogadták el a polturát, nekik már nem 40, hanem 50 polturát kellett leszámolniuk egy-egy magyar forintnyi adóba.

⁴⁰ A fejedelem levele munkácsi provizorához. Gyulafehérvár, 1627. április 27. *Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei.* Bp. 1879. 432.

⁴¹ Nagybányán a szőlőművelő kapások napszámbére 4, esetleg 5 poltura lehetett. *Sápi Vilmos: A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig.* Bp. 1967. 200.

⁴² Távolabbi, de egykorú példa a következő: „Tizenkét béres levén, hora járjon egyiknek egyiknek fl. 2. [...] egy holnapra mikor igazán szolgálnak, megyen fl. 24.” Szenet és fát hordó, ill. kohóba rakó munkások bére volt 1646 tavaszán. „-i -R.” Betűjellel. *Szilágyi Sándor: A csíki vashámor költéségetése.* Történelmi Tár 17. (1894) 724.

⁴³ EOE XIV., 463.

⁴⁴ EOE XIV. 471.

⁴⁵ EOE XIV. 473.

A garas kényszerárfolyama

A polturánál összehasonlíthatatlanul ritkábban említett úgynevezett garas dénárértékéről csupán 2 biztos példa áll rendelkezésünkre. Feltót, Rokszin és Tamán lakói a „feljebb-feljebb” vert adó után panaszolták azt, hogy a „garast három pénzben” veszik el⁴⁶ az állami adót szedő eminek. A garas egy dénárral magasabb, azaz négy dénáros árfolyamára az adgyaiak szinte helyzetlemző vallomásából derül fény: „Igen keservesen érzi azt is az egész hódoltság mindenütt, hogy az garast pro den. 4, két poturát pro den. 5 vesznek és nem feljebb el az török urak, mely miatt az sanczok [sic!] az szegénységnek hallhatatlan mindenütt, a'mint nevededik.”⁴⁷ Az idézet kellő értelmezéséhez Geszt⁴⁸ és Rogoz⁴⁹ vallomása is szükséges; mindkét falu terheit megnövelték, s a felemelt pénzáradék után egybehangzóan úgy nyilatkoztak, hogy török uraik⁵⁰ „két polturát [...] egy garasban” vettek el tőlük, s ezt minden biztonnyal sérelmesnek tartották.

A két poltura egy garasban történő elfogadását azért tarthatták károsnak az adózók, mert a polturát nem 3 dénáron, következésképpen a garast sem 6 dénáron számították. A két poltura = 5 dénárral, illetve ilyen módon 1 garas = 5 dénárral történt számítás a garas leértékelését, illetve az adó emelését jelentette. Fokozottabban állt ez a garas 4 dénáros, illetve 3 dénáros kényszerárfolyamára, ugyanis a garas 5 dénáros kurzusa kerekítve 17%-os, a 4 dénáros árfolyama 33%-os, végül a 3 dénáros szintje a veret 50%-os leértékelését jelentette.

E ponton joggal merülhet fel az a kérdés, hogy honnan származhattak azok a garasok, amelyeket kényszerárfolyamon jócskán, esetenként durván leértékeltek az idegen adóztatók. Magyarországi eredetük kizárható, mert II. Ferdinánd uralkodása alatt szerény mennyiségű, szinte epizódszerű volt a garasok verése, III. Ferdinánd nevére pedig csak 1657-ben bocsátottak ki magyarországi 3 krajcáros garasokat.⁵¹

⁴⁶ EOE XIV. 471.

⁴⁷ EOE XIV. 461–462. A „sacc, sanc, sarc” alakváltozatok pénzáadó jelentéssel ismertek Erdélyben. Vö. Erdélyi magyar szótörténeti tár, XI. 605–606. A Bihar és Zaránd vármegyei összeírásban kizárólag a „sancz” szó fordul elő.

⁴⁸ EOE XIV. 455.

⁴⁹ EOE XIV. 456.

⁵⁰ Szolnokiak, „Musztaffa” és „Isup iszpaia”.

⁵¹ *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 37., 39., 49.

A Német-római Birodalom területén viszont sok helyütt, s nagy mennyiségben⁵² verték a három krajcárosokat, amelyek az ottani népnyelvben a garas nevet kapták. A földrajzi közelségből eredően egyéb ausztriai és német váltópénczek között a 3 krajcárosok szerephez jutottak a Dunántúl nyugati sávjának⁵³ pénzforgalmában, a Partium éremleletei azonban nem erősítik meg keleti cirkulációjukat.

Kizárásos alapon a lengyel III-as garas, eredeti nevén a trojak,⁵⁴ Felső-Magyarországon és Erdélyben a dutka⁵⁵ nevű váltópéncz lehetett az a nemzetközi szinten is ismert és utánzott⁵⁶ középértékű váltópéncz, amelyiket 1645-ben garas néven említettek az adózók. A pusztá feltételezésnél többet nyom a latba az a tény, hogy Erdélyben fél évszázados hagyománya volt a dutka⁵⁷ kibocsátásnak, s a fejedelmi számadásokban is gyakori volt a dutka nevű III-as garas; a pataki kincstárban, 1642 őszén elhelyezett, vegyes összetételű váltópéncz zöme dutkák-ból állt, számuk mintegy fél millióra⁵⁸ tehető. Utánzataik között némi „ragusiai dutka”⁵⁹ is volt. Az átszámításból és a népi névadásból eredően „kettős poltura-ként” is felbukkantak a dutkaként ismertebb III-as garasok, s erre az alapforrással

⁵² Összesített adatok hiányában pusztán illusztrációként említhető, hogy a tiroli Hall verdéjében 1637–1646 között éves átlagban, kerekítve 2 125 000 darab három krajcáros készült. *Heinz Moser – Heinz Tursky*: Die Münzstätte Hall in Tirol 1477–1665. Innsbruck 1977. 277–279., 282.

⁵³ *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 38., ill. *Uő*: Pénzforgalom és pénzügyi viszonyok Sopronban. In: Dányi Dezső – Zimányi Vera: Soproni áruk és bérek a középkortól 1750-ig. Bp. 1989. 55.

⁵⁴ A „III”-as értékjelzésű veret – a trojak – a 17. század elejéig igen jó minőségű ezüsből készült. *Andrzej Mikolajczyk*: Obieg pieniądzy w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII. Łódź 1980. 12–14. Változatainak és utánzatainak nagy számára újabban lásd *Tadeusz Iger*: Katalog trojakow polskich. Warszawa 2008. 73–210.

⁵⁵ *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 42.; *Huszár Lajos*: Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése. Bp. 1995. 13–16. et passim.; *Buza János*: Báthori Gábor dutkája a délnémet pénzforgalomban. NK. LXXXVI–II–LXXXIX (1989–1990) 89–97.; *Pap Ferenc*: Pénzforgalom és kereskedelem Erdélyben (15–18. század). NK. XC–XCI (1991–1992) 118.

⁵⁶ *Milan Rešetar*: Das Münzwesen der Republik Ragusa. Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft in Wien. VIII (1910) 193.; *Friedrich W. Schrötter*: Wörterbuch der Münzkunde. Berlin 1930. 166.; *Buza János*: Ódutkan – jó dutka. Adalék a 16–17. századi pénzforgalom történetéhez. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 207–215.

⁵⁷ Báthori Zsigmond már 1594-ben veretett dutkákat. *Huszár L.*: Az Erdélyi Fejedelemség i. m. 13., 63.

⁵⁸ „-i -R.” betűjellel *Szilágyi Sándor*: A pénzügyi viszonyok történetéhez I. Rákóczi György idejében. Történelmi Tár 1894. 724.

⁵⁹ A „Ragusa grossetto” szórványos előfordulása ismert szakirodalmunkban. *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 40.

egyidejű – azaz 1645. évi – hódoltsági példa⁶⁰ áll a rendelkezésünkre. A lengyel III-as garast teljes joggal nevezhették kettős polturának, ugyanis – mint fentebb láttuk – a poltura 1,5 garas értékű váltópénz volt, a két veret nemesfém tartalma is a 2 poltura = 1 dutka megfelelést valószínűsíti, ugyanis 2 poltura 0,900 gramm, 1 dutka pedig 0,914 gramm finom ezüstöt⁶¹ tartalmazott.

A tallér kényszerárfolyama

Kiegyensúlyozott pénzügyi és pénzügyi viszonyok közepette az adótartozások és a kereskedelmi ügyletek rendezésekor a nagyobb összegeket nem váltópénzekben, hanem a nagy-, illetve a távolsági kereskedelem fizetési eszközeiben, a tallérokban és az aranyforintokban számlálták le. Az 1645. évi Bihar és Zaránd vármegyei vallomásokban az aranyforintról nem esett szó, forintokon minden esetben a számítási forintokat értették. A török rendre fizetendő korábbi és a megemelt összegeket is zömmel száz dénáros forintban adták meg; szinte kivétel Udvari község, amelynek lakói – igen nagy összegű – évi 200 talléros⁶² summában egyeztek meg török urukkal. Arra azonban több példát lehet hozni, hogy a rendkívüli, illetve újonnan kirótt terheket tallérban állapították meg. Dalom⁶³ török ura – a szolnoki Musztafa aga – a „császár adaján” kívül 20-ról 60 forintra emelte az éves pénzáradékot, majd egy elhunyt nemes utódjától 40 forint értékű paripát, egy meddő tehenet és 12 tallért vett el erőszakkal. Az úgynevezett „hadi pénz” szedésekor vagyonbecsléssel „az emberek értékesen egy-egy tallért vött, szegényin egy-egy forintot,” a korábban ismeretlen „porta pénz” címén⁶⁴ pedig 3 tallért követelt.

A tehetősebb dalmiakra rótt egy-egy tallér, illetve a szegényeken vett egy-egy forint láttán nem lehet kétséges, hogy a tallér nagyobb becsben állt a számítási forintnál, de a különbség mértéke nem állapítható meg. Példát így másutt

⁶⁰ „Kettős polturákokat adunk f. 53. d. 40.” Nagykőrös város számadáskönyve 1645. 245/330. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Mikrofilmtár 3412. sz. tükercs.

⁶¹ *Mikolajczyk, A.*: Obieg pieniędzy w Polsce i. m. 14.

⁶² EOE XIV. 449.

⁶³ EOE XIV. 453.

⁶⁴ A portapénzre lásd *Hegyi K.*: Török berendezkedés i. m. 68.

kell keresnünk! A nem túl távoli, de már Zaránd vármegyei Talpas községiek⁶⁵ szerint „a tallért pengig százhuszonöt pénzben veszik el”, ugyanígy nyilatkoztak Feltót, Rokszin és Tamán lakói⁶⁶ azzal a különbséggel, hogy ők – mint fentebb láttuk – a poltura és a garas alacsonyabb árfolyama miatt a császári adórovókat kárhoztatták.

Ahhoz, hogy a tallér 125 dénáros kényszerárfolyamát értékelni tudjuk, szükséges az országos kitekintés. Sopronban az 1625. évi országgyűlés ideiglenes⁶⁷ jelleggel 120, Gyulafehérváron pedig Erdély fejedelme 125 dénárban⁶⁸ határozta meg a tallér árfolyamát. Néhány átmeneti esztendő múltán az 1620-as évek végére, illetve az 1630-as évek elejére szilárdultak meg a kurzusok úgy, hogy Alsó-Magyarországon 150, Felső-Magyarországon és Erdélyben pedig 180 dénár⁶⁹ lett a tallér jellemző árfolyama. A változások iránya megegyezett a közép-európai pénzürtékviszonyok⁷⁰ módosulásával.

Az esedékes adójukat Budán befizető nagykőrösiek, amikor a helyi lakosság adóját jóváírták, 160 dénárban számították a császári tallérok árfolyamát, illetve 170 dénárban⁷¹ a hódítók által keresettebb tallérokét, következésképpen a Duna-Tisza közén jellemzőnek tekinthető tallérkurzusok az alsó-, illetve a felső-magyarországi szintek között foglaltak helyet.

⁶⁵ Temesváron lakó „Hason” – vélhetően Haszán – szpáhijukat is megnevezték, EOE XIV. 470.

⁶⁶ EOE XIV. 471.

⁶⁷ Az 1625. évi XXXIX. tc. 3. §. „Egyelőre elhatározván, hogy az aranyokat kétszáz, a jó és igaz súlyú ezüst *tallérokat pedig százhusz magyar dénárban** országszerte mindenütt elfogadják.” Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1608–1657. közötti törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1900. 258–261. (a továbbiakban: CIH) [* Kiemelés nincs az eredeti szövegben. B. J.]

⁶⁸ Bethlen Gábor rendeletének részlete: „az mostan kibocsátandó jó pénzünkkel, arannyal, tallérral éljen minden, egy aranyat két forintban, *egy tallért százhuszonöt pénzben** számlálván.” Gyulafehérvár, 1625. december 12. EOE VIII. 309–310. Vö. *Huszár Lajos*: Bethlen Gábor pénzei. Kolozsvár 1945. 45. [* Kiemelés nincs az eredeti szövegben. B. J.]

⁶⁹ *Horváth Tibor Antal*: A tallér értékváltozásai 1542–1700 között. NK LXII–LXIII (1963–1964) 32–36.; *Štefan Kazimír*: Vývoj reálnej hodnoty drobných strieborných minci na Slovensku v rokoch 1526–1711. Numismatický zborník, Praha VIII. (1964) 171–216. Ázsió esetén néhány dénárral magasabbak voltak az árfolyamok. Vö. *Huszár L.*: Pénzforgalom i. m. 53–54.

⁷⁰ *Horváth Tibor Antal*: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között. N. K. LVIII–LIX. (1958–1959) 33–50.; *Kazimír, Št.*: Vývoj reálnej hodnoty i. m.; uo. A nemzetközi kitekintésre lásd *Buza János*: Az aranyforint felső-magyarországi árfolyama a XVII. század első felében. Numizmatikai Közlemények C–CI (2001–2002) 147–154.

⁷¹ *Buza János*: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században (Nagykőrös 1622–1682). Történelmi Szemle 20. (1977) 77–78.

Az Erdélyi Fejedelemség adóterheiből is részt vállalni köteles partiumiak⁷² törvényisztelő módon⁷³ minden bizonnyal a tallér 180 dénáros árfolyamával számoltak, ehhez képest a tallér 125 dénáros kényszerárfolyama, csaknem 31%-os leértékelésnek felelt meg. Másként fogalmazva: az a partiumi lakos, aki felpénz⁷⁴ nélkül 180 dénárért, illetve 60 polturáért tudott szert tenni 1 tallérra, ha török urának fizetett vele, akkor 55 dénárt, vagy 18 polturát és 1 dénárt veszített rajta. A tallér árfolyamának 125 dénárra történt csökkentése arányát – 31%-os mutatóját – tekintve igen közel állt ahhoz a 33%-os leértékeléshez, amelyik a garasnak nevezett dutka kurzusát 6 dénár helyett 4 dénárban szabta meg.

A Bihar és a Zaránd vármegyei sérelmek a hódoltsági pénzürtékek tükrében

Ha csupán a Bihar és a Zaránd vármegyei tanúvallatások állnának rendelkezésünkre, akkor a pénzürtékek terén is arra az álláspontra helyezkedhetnénk, hogy a helyi szpáhik és az állami adóztatók önkénye tombolt a hódoltság délkeleti részében. Jó esetben egyik adóztatójuk nem, vagy alig emelte terheiket, rossz esetben mindkettő húzott egyet az adóprésem.

Valójában azonban nem annyira a helyi erőszak, mint inkább a birodalmi szintű monetáris zavarok⁷⁵ éreztették hatásukat még 1645 őszén is, amikor a valamások szövegét írásba foglalták. Az Oszmán Birodalom egészét sújtó pénzügyi válság már a vége felé közeledett, de előtte még nyomasztó súllyal nehezedett a hódoltság⁷⁶ adózó népére. Vessünk rá egy pillantást!

⁷² Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 373–376. et passim.

⁷³ Az erdélyi és a partiumi árfolyamok egyezését törvény írta elő: „az arany és tallér itt benn és in partibus Hungariae egyaránt való cursusra végeztetik.” Gyulafehérvári országgyűlés 1623. évi V. tc. EOE VIII. 127.

⁷⁴ Alsó-Magyarországon 5 dénárra tehető a tallér felára egy I. Rákóczi Györgynek írt levél szerint „minden tallérra egy-egy garast adván az szokás szerint.” Pozsony, 1640. március 12. Horváth Tibor Antal hagyatéka. MTA Könyvtára, Kézirattár. Ms 5260. (a továbbiakban: Horváth T. A. MTA Kézirattár.)

⁷⁵ Sabillioglu, H.: The role of international monetary i. m. 287.; Şevket Pamuk: A Monetary History of the Ottoman empire. Cambridge 2000. 142–143.

⁷⁶ Korábbi közleményem Buza János: Az Oszmán Birodalom monetáris válságának magyarországi hatása. Numizmatika és társtudományok III. Főszerk. Németh Péter, szerk. Lakatos Sarolta – Ulrich Attila. Nyíregyháza 1999. 229–242.

A tanúvallomásokban egyáltalán nem említett birodalmi váltópénz az akcse,⁷⁷ azaz az oszpora minőségét rendkívüli mértékben rontották a megelőző években. Kortársi megfogalmazás szerint 1639-ben „az akcse vörösérből készült fillérhez volt hasonló,”⁷⁸ az 1640-ben kibocsátott új és immár jó minőségű váltópénzből viszont nem volt elegendő. Tetézte a gondokat az is, hogy a tengerentúli ezüst beáramlása miatt egyes bányák művelésével felhagytak, illetve verdék bezárására is sor került, a meglévők kapacitását pedig nem bővítették, így egyre súlyosabbá vált a napi fizetési eszközök hiánya.

A birodalmi váltópénz minősége és mennyisége terén mutatkozó zavarok a tallérok árfolyamának változásában⁷⁹ is tükröződtek, a pénzrontás idején emelkedtek a kurzusok, a jó minőségű váltópénz szűkös kibocsátása után viszont számottevően csökkentek, az 1640. évi 125 akcséről, 1642–1646 között 100, esetenként 80 akcséra. Nyilvánvaló, hogy így csak veszteséggel lehetett átváltani az aprópénzeket. Több oka is volt tehát annak, hogy a hódítók körében szintén megnövekedett a külföldi váltópénzek – így többek között a magyar dénárok – iránti kereslet. Az áru- és pénzforgalmat hivatalból jól ismerő magyaróvári főharmincados jelentése is megerősítette a magyar váltópénzek „Törökországba”⁸⁰ történő kivitelét.

Magyarországon a rendek⁸¹ már korábban is kevesellték a dénárverést, de érdemi változásra nem került sor, így teret nyertek a lengyel váltópénzek, amelyek egyébként is ismertek voltak, közülük kiváltképpen megnőtt a polturák jelentősége és keresettsége az észak-magyarországi⁸² és az erdélyi pénzforgalomban.

⁷⁷ *Friedrich Schrötter*: Wörterbuch der Münzkunde. Berlin 1930. 17.

⁷⁸ *Walter Hinz*: Islamische Währungen des 11. bis 19. Jahrhunderts umgerechnet in Gold. Ein Beitrag zur islamischen Wirtschaftsgeschichte. Wiesbaden 1991. 48.; Az akcséra újabban lásd *Gyöngyössi Márton*: Altin, akcse, mangir ... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon. Bp. 2004. 9–11. et passim.

⁷⁹ A 76. és a 79. jegyzetben említett irodalmon kívül az Oszmán Birodalom pénzürtékviszonyaira lásd még *F. W. Hasluck*: The Levantine Coinage. The Numismatic Chronicle 1921. 39–91.; *Robert Mantran*: Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris 1962. 244–245.; *Vuk Vinaver*: Pregled istorije novca u jugoslavenskim zemljama (XV–XVIII vek). Beograd 1970.; *János Buza*: Der Kurs der Löwentaler in Ost-Mitteuropa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn). Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 27. (1981) 335–358.

⁸⁰ *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 38.

⁸¹ CIH 1635. 69. tc. Vö. *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 38.

⁸² Átmeneti hiányuk is előfordulhatott: „felette igen meghszwkeolt az poltura, inkább mind sekták és tallér ferogh” – olvasható az 1638 tavaszán kelt tudósításban. Horváth T. A. MTA Kézirattár K Ms 5260/17.

Többek között ezzel magyarázható az, hogy az egyébként is kevés váltópénzt⁸³ kibocsátó Erdélyi Fejedelemségben I. Rákóczi György 1636–1638 között lengyel mintájú polturákat, illetve 1637-ben III-as és VI-os garasokat⁸⁴ is verettetett a szerződéses lengyel⁸⁵ pénzverőkkel.

A hódoltsági lakosságot sújtó monetáris zavarok híre nyilvánvalóan eljutott a királyi Magyarországra; például 1640 őszen jól értesült levelezőtől⁸⁶ szerzett róla tudomást Batthyány Ádám, Nyugat-Dunántúl neves főura, s vélhetően nem ő volt az egyetlen, aki tájékoztatást kapott. 1641/1642 fordulóján már az Udvari Kamarát⁸⁷ is foglalkoztatták a fejlemények. Bécsben aligha véletlenül merült fel a spekulációs pénzkereskedelemből húzható haszonszerzés gondolata. Az 1642. évi becslések szerint maximum 40%-os, minimum 20%-os nyereségre lehetett volna szert tenni úgy, hogy a hódoltság határára dénárokat küldenek, s ott a nyomott árfolyamon elérhető tallérokra és aranyforintokra váltják át őket. Végül is nem léptek a tettek mezejére, a dénárverés fokozása helyett a polturák behozatala, illetve a 3 dénáros kurzusuk 2,5 dénárba történő leszállítása⁸⁸ mellett döntöttek. A Dunántúl nyugati sávján és Alsó-Magyarországon, ahol a krajcárértékű verekek forgalma jelentősebb volt, részben érvényt szerezhetek ennek a döntésnek, Felső-Magyarországon és Erdélyben azonban továbbra is 3 dénárban jártak a nagy mennyiségben⁸⁹ forgó polturák, s többszöröseiket is a 3 dénáros polturakurzusnak megfelelően számították.

⁸³ Huszár Lajos: Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése. Bp. 1995. 11.

⁸⁴ Huszár L.: Az Erdélyi Fejedelemség i. m. 17., 124–125.

⁸⁵ A „Pénzvereö Lengyelekkel való Contractus”-t a fejedelem említette Ballingh János munkácsi kapitánynak küldött rendeletében. Horváth T. A. MTA Kézirattár Ms. 2560/11. (keltezetlen.)

⁸⁶ Laskai Sándor levele. Kiskomárom, 1640. szeptember 13. Balázs László: Laskai Sándor református prédikátor levelei 1640–1657. (Adattár). Egyháztörténet (Új folyam) 1. (1958) 308. Vö. Solymosi László: Nagybjom és pusztáinak története. A kora középkortól a jobbágyfelszabadításig. Kaposvár 1979. 102–104.

⁸⁷ Helmut Jungwirth: Beiträge zur Münzgeschichte Ferdinands III. (Österreichische Nationalbibliothek, doktori értekezés) 1962. 61–62.

⁸⁸ Jungwirth, H.: Beiträge zur Münzgeschichte i. m. 62.; Günther Probst: Österreichische Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis 1918. Wien–Köln–Graz 1983.⁽²⁾ 456–457.

⁸⁹ Kassán, 1643-ban a városi pénztár készpénze jó kétharmad részben polturákból áll, átszámítva 48612 polturára enged következtetni a felmérés, ugyanis a városi tisztségviselők – éppen a tetemes mennyiség miatt – nem számlálták meg, hanem súlyra mérték a lengyel váltópénzt. Pettkó Béla: Kassa város kincstára 1643–1644-ben. TT. 1883. 176–180. I. Rákóczi György borsi kastélyában a készpénz csaknem 2/3 része „poltura pénzből” – azaz polturákból, III-as és VI-os garasokból – tevődött össze: 904 forint 89 dénár, s mivel ez az összeg maradéktalanul osztható hárommal, átszámítva

E ponton joggal merül fel a kérdés: az Oszmán Birodalmon belüli monetáris zavarok tükröződtek-e másutt is a hódoltság pénzforgalmában és pénzürtékviszonyaiban? S ha igen, ismeretük nyomán miként értékelhetők a Bihar és Zaránd vármegyei adózók panaszai?

Mint fentebb láttuk, a poltura 2 dénáros kényszerárfolyama volt a legalacsonyabb, következésképpen a legsérelmesebb a váltópénzzel fizető adózók számára. E nyomott árfolyam azonban nem tekinthető helyi jelenségnek, másutt és korábban is előfordult a hódoltságban, miként azt Nagykőrös példája bizonyítja. Pest megye alispánja 1641 februárjában törvény elé idézte a mezőváros elöljáróit, mert – mint írta – „Az pesti vármegyei szegénység panaszkodnak, hogy kegyelmetek az polturát két pénzben veszi el [...] adgya okát [...] miér cselekszi kegyelmetek azt.”⁹⁰ Sem a védekezés érvei, sem a megye esetleges feddésai nem maradtak ránk, az azonban kétségtelen, hogy Zaránd vármegyén kívül nemcsak a Budán adózó Nagykőrösön és környékén fordult elő a poltura 2 dénáros kényszerárfolyama.

Borsod vármegye tisztségviselői főként a hódoltsági adóemelések és a járadékok iránt érdeklődtek 1641 őszén. A tanúvallatások során zömmel magyar forintban foglalták írásba az adók korábbi, illetve felemelt összegeit, így a váltópénzekről alig esett szó. Csupán két falu vallomást tevői tértek ki a polturára, Kisgyőr lakosai – a Bihar és Zaránd vármegyei falvak népéhez hasonlóan – erősen sérelmeztek a poltura kényszerárfolyamát: „legnagyobb romlásunkra most megint az polturát két pénzben kiáltatta az passa Egeren.” Velük egyezően nyilatkoztak a keresztesiek: „az polturát is most két pénzben kiáltották, nem is veszik feljebb.”⁹¹

Győr vármegye hasonló forrásai az 1642. esztendőből⁹² maradtak ránk, a helyi vallomásokban azonban nyoma sincs a polturáknak. A magyar dénárt – bevett módon – pénz néven, azaz számítási pénzként említették, s egyedül Felpéc népe tette szóvá azt, hogy „adóban garast el nem veszen”⁹³ a török uruk, ez esetben az

30163 polturányi, különböző címletű lengyel veretnek felelt meg. *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Bp. 1954. 313.

⁹⁰ *Szilády Aron – Szilágyi Sándor*: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon I–II. Pest 1863. I. 94.

⁹¹ *Kazinczy Gábor**: Adalékok a török magyarkori beltörténethez. Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások körül Borsodban a XVII. század I. felében. *Történelmi Tár VI.* (1859) 151. [*K. G. betűjellel.]

⁹² *Ráth Károly*: A Győr vármegyei hódoltságról. Győr vármegyének 1642. évben összeírt jegyzőkönyve a török ellen. *Történelmi Tár VII.* (1860) 92–123.

⁹³ Uo. 104.

osztrák eredetű 3 krajcárosokra utalhattak, amelyek más alkalommal a különböző „aprópénzek” között kaptak helyet. A poltura említésének hiánya nem jogsíthat fel arra, hogy Győr vármegye pénzforgalmából teljes egészében kiiktassuk a lengyel váltópénzeket, csupán azt valószínűsíthetjük, hogy részesedésük szerényebb lehetett annál, mint ami az ország középső, illetve a felső-magyarországi és az erdélyi részeiben jellemzőnek bizonyult.

A poltura Pest, illetve Borsod, továbbá Zaránd megye forrásaiból kimutatható, 2 dénárban megállapított kényszerárfolyama volt e váltópénz minimális kurzusa, amelyik az adóemelés burkolt eszközévé vált. A jelek egyértelműen arra engednek következtetni, hogy az adóprés szorosabbra húzásában az adórovók – az államhatalom képviselői – jártak az élen, s többnyire követőkre találtak az „iszpájákban.”

A súlyos emeléssel felérő – kényszerárfolyamon számított váltópénzben történő – adózásra egyfelől a durva erőszak⁹⁴ terjedő hírével, másfelől pszichikai presszióval, valótlán fenyegetéssel, megfélemlítéssel szorították rá a lakosságot. Rósia lakóinak⁹⁵ kétségbeesett szavait nem tekinthetjük pusztán illusztrációnak: „Az minapiban az gyulai Ibrahim iszpahija az császár rovóival és egyéb rendbeli törökökkel harmincz lóval Sebesre feljövén, az császár adójának felszedésére, [...] az rovók megolvasván az pénzt, és látván, hogy csak régi szokás szerint való, az adót fel nem vették, hanem visszahánták pénzeket, azt mondván [...] rövid nap felülvén egynehány ezeren, és feljönnek Deszni vidékére rablani, kit levágják s kinek pedig füleket s orrokat elmetszik.” Néhány ezer katonát aligha küldtek volna az adó behajtására a Deszni körüli, „nyomorult állapotú”⁹⁶ falvakba, az azonban hihető, hogy a nem megfelelő pénzzel fizetni kívánó előljárót Gyulán vasra verték, s fogva tartották mindaddig, amíg faluja a kívánt pénzzel ki nem váltotta. Furta lakói is okkal várták aggódva a hírt arról, hogy a felemelt, de szokott módon beküldött adót elfogadja-e⁹⁷ a török uruk.

Nem véletlen, hogy a megfélemlített lakosság igyekezett szert tenni polturákra, illetve közelebbről meg nem nevezett váltópénzekre, amelyekhez részben az

⁹⁴ A Deszni vidékéhez tartozó Dancsfalva adóját nemcsak felemelte a „lippai Iszub [Juszuf] iszpahija – hanem – derekas török sereggel reájok jövén, megrablotta őket, valamit házoknál talált takarítva elvitette, csak egy háztól is készpénzt negyvenkét forintot vitt el, azonkívül lovat és egyéb féle marhát, az mit kaphatott; egy embert is fogott, azt nagy summán bocsátotta ki; ugyanakkor adófizető embert hármát vágtak le.” EOE XIV. 458.

⁹⁵ EOE XIV. 461.

⁹⁶ EOE XIV. 457.

⁹⁷ „beküldtük ugyan, de nem tudjuk, ha beveszi-e az előtti mód szerint, avagy nem.” EOE XIV. 463.

áruforgalom,⁹⁸ részben kölcsönök⁹⁹ révén juthatott. Természetesen a messze földre járó, árukat és pénzeket közvetítő kalmárok tudatos pénzkereskedelmét, s az egyéb haszonélvezők közreműködését sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A váltópénzek iránti fokozott igényből nem következett szorosan az, hogy más fizetési eszközöket nem fogadtak volna el a hódítók. Fentebb, 1645-ben a Zaránd vármegyei falvak nem a tallérok visszautasítását, hanem azt sérelmezték, hogy az adók befizetésekor csupán 125 dénárban számították a tallérjaikat.

A tallér kényszerárfolyamon történt számítása sem időben, sem térben nem korlátozódott a Partiumra. Győr vármegye több falvának – Szerecsen, Gyömörő, Kapi, Nagybjacs – lakói állították azt 1642-ben, hogy „az tallért csak 120 pénzért veszik el tőlük,¹⁰⁰ s a gyömöreiek azt is hozzátették, hogy török uruk „egy tallér számban 150 pénzt kíván, az ki igen nagy kárára vagy az holdaltságnak.”¹⁰¹ Homoród lakói a Zaránd vármegyei falvakkal egyező 125 dénáros tallérárfolyamról vallottak, Pázmánd népessége viszont okkal panaszkolt, hogy a török „az tallért 105 pénzért veszi el tőlök. Aprópénzt pedig másfél forintot egy tallérért, az aranyat 180 pénzért veszi el.”¹⁰²

A pénzürtékekről szóló hódoltsági panaszok valóságtartalmáról budai tudósítás maradt fenn 1642-ből. E szerint Budán a tallér árfolyama 120, az úgynevezett „gréczi” talléré¹⁰³ pedig 130 dénár volt, áruvásárlás esetén azonban 150

⁹⁸ Nagykőrös csapszékére egy fajszi embertől 9 hordó bort vettek 315 forintért, az árát „aranyul, talléru és aprópénzül” fizették meg. Nagykőrös számadáskönyve 1643. 224/304. A poltura pesti kelendőségét bizonyítja az ott vásárolt 14 hordó bor, amelynek az árát 83,3%-ban „potura pénzül” fizették meg. Nagykőrös számadáskönyve 1645. 210. Mindkettőre lásd MNL OL Mikrofilmtár, 3411. sz. tekercs. Jelentősebb mennyiségű, 765 forint ára borért 63%-ban aprópénzt és polturát, ill. 37%-nyi ismeretlen összetételű készpénzt adtak. Ua. 1646. 197. MNL OL Mikrofilmtár 3412. sz. tekercs.

⁹⁹ Nagykőrös elöljárósága Budán, „Oroszlán Sidotul poturát” vett kölcsön 141 forint értékben. Nagykőrös számadáskönyve 1640. 176., ill. 1643-ban ugyancsak a nevezettől 400 császári tallért, ill. „apró pénzt” 550 forint értékben. A tallér és a váltópénz kamata azonos – havi 3% – volt. Nagykőrös számadáskönyve 1643. 168. Mindkettőre lásd MNL OL Mikrofilmtár, 3411. sz. tekercs.

¹⁰⁰ *Ráth K.*: A Győr vármegyei hódoltságáról i. m. 10., 117., 122.

¹⁰¹ Uo. 101.

¹⁰² Uo. 108.

¹⁰³ Az ún. „gréci tallérok” túlnyomó többsége azonban nem stájer, hanem tiroli tallér volt. Vö. *Buza János*: A tiroli tallérok hódoltsági és erdélyi sikerének titka. In: A VIII. Numizmatika és a Társtudományok Konferencia. Szeged, 2009. október 7–9. Szerk. Nagy Ádám – Ujszászi Róbert. Szeged 2011. 105–116.; *János Buza*: Der Erfolg der Tiroler Taler während der Türkenzeit in Ungarn. In: Beiträge zum 6. Österreichischen Numismatikertag 2014. Haller Münz-Blätter, Band VIII. (2015) S. 227–239.

dénárban¹⁰⁴ is számították, ez utóbbi egyezett a tallér alsó-magyarországi kurzusával. Egyidejűleg megerősítést nyert az, hogy egyes pénznemek elfogadtatása – például a közönséges fél tallérosoké – nem járt sikerrel, ugyanakkor keresték a váltópénzeket, illetve váltópénzek hiányában¹⁰⁵ az említett „gréczi” tallérokat. Megjegyzendő, hogy a „gréczi” tallérokat néhány borsodi falu lakóitól¹⁰⁶ is követelték török uraik 1640-ben, azonban ott a tallérok árfolyamát nem jegyezték fel.

A tallér árfolyama miatt panaszt tevő Győr megyei falvak többsége a 120 dénáros tallérkurzust sérelmezte, amelyik megegyezett az 1642. évi budai árfolyammal. E ponton megkockáztatható a feltételezés, hogy a hódoltságban a tallér több helyütt kimutatható 120 dénáros kurzusa az Oszmán Birodalomban kialakult tallérárfolyamnak felelt meg. Mivel az akcsét 1,5 dénárban számították, s mint fentebb láttuk, 1640-ben a tallér árfolyama 80 akcséra esett, ez éppen 120 dénárnak felelt meg. Ez idő tájt azonban a hódoltsági adózók az akcséval igen ritkán találkozhattak, mert említést sem tettek róla.

A hódoltsági adózókat nyilvánvalóan inkább foglalkoztatta az, hogy egy talléron hány dénárt veszítettek a hódítók által elrendelt kényszerárfolyam miatt. Tekintsük át táblázatos formában a fentebb említett adatokat!

Évszám	Térség	Jellemző tallérkurzus dénárban 100,00%	Kényszerkurzus dénárban	Veszteség dénárban	Veszteség %-ban
1642	Buda, illetve Pest megye	150	120	30	20,00 %
	Nagykőrös	160 (gréczi tallér)	135	30	18,75 %
1642	Győr vármegye	150	105	45	30,00 %
1642	Győr vármegye	150	120	30	18,75 %
1642	Győr vármegye	150	125	25	16,66 %
1645	Zaránd vármegye	180	125	55	30,55 %

¹⁰⁴ „Itt Nagyságos Uram a tallér úgy jár mint az előtt, százhusz pénzben, a gréczi százharminczban kel. Vásárlásban el veszik másfél forintba, de ismét a marhát reá tudják.” Bátorkeszi Ferenc levele Eszterházy Pál érsekújvári vicegenerálishoz. Buda, 1642. április 25.; *Merényi Lajos: Eszterházy Pál újvári kapitány levelei a nádorhoz 1641–1644. Történelmi Tár 1907. 578.*

¹⁰⁵ „P.S. Azokat a féltallérokat semmi úton nem akarják elvenni marha árában. Gréczi tallérokat kívánnak, ha aprópénzt nem adhatunk.” Bátorkeszi Ferenc II. levele. Buda, 1642. április 25.; *Merényi L.: Eszterházy Pál i. m. 578.*

¹⁰⁶ Portapénz címén Zsiliz lakói 1640-ben 4 „gréczi” tallért, Kaza adózói pedig 12 „gréczi” tallért fizettek. *Kazinczy G.: Adalékok i. m. 120.*

A veszteség százalékos mértéke szerint a Zaránd vármegyeiek jártak a legrosszabbul akkor, amikor tallérral adóztak, a Győr vármegyei árfolyamok közül csupán az egyik – a homoródi – volt azonos a sérelmesnek tartott Zaránd vármegyeiével.

A Győr körüli helységek jellemző vesztesége a Pest vármegyeiekéhez volt hasonló, lebecsülni azt sem ajánlatos, hiszen a 18%-20%-os veszteség is tekintélyes adóemeléssel ért fel.

Az aranyforinttal történő adózás még veszteségesebbnek tűnik, ugyanis a legértékesebb fizetési eszköz jellemző árfolyama 300 dénár¹⁰⁷ volt a nyugati ország részen, Pázmánd török ura azonban csak 180 dénárban fogadta el, így a veszteség mértéke 40%-ra rúgott. E példából azonban messzemenő következtetés nem vonható le, ugyanis a tallér durván leszorított árfolyama is a pázmándiak vallo-másából vált ismertté, így a tallér és az aranyforint kirívóan alacsony kurzusa – minden valószínűség szerint – helyi túlkapással magyarázható.

Egyfelől az adók váltópénzben történt követelése és értékükön aluli beszámítása, másfelől a nagy értékű tallérok árfolyamának leszorítása, illetve egyes pénznemek elfogadásának visszautasítása nemcsak közvetett adóemeléssel járt együtt, nemcsak az áruforgalomban okozott zavarokat, hanem a hódoltság lakosság rovására folytatott, kiterjedt, nyereszkedést ösztönző és évekig tartó pénzkereskedelem kialakulásához vezetett.

A fentebb említett nagybajomi prédikátor, Laskai Sándor, 1640 őszén Batthyány Ádámnak 3000 forintnyi váltópénz hódoltságba küldése esetén, egy hónapon belül 500 forint¹⁰⁸ – azaz csaknem 17%-os – haszon lehetőségét vetette fel. Némi ázsíót¹⁰⁹ is kínálva kimondatlanul az éves kamat többszörösét¹¹⁰ csillantotta meg. Annak, aki nyereségre akart szert tenni, kellő anyagiak és értesülések birtokában is gyorsan és határozottan kellett cselekednie, ugyanis idővel

¹⁰⁷ Horváth T. A.: A magyar aranyforint i. m. 43.

¹⁰⁸ „az pénz peng kevesebb ne legyön ket ezör tallerra valonal. Ennek haszna ött szaz forint es peng Nagysagodnak egy holnapra ismet kezhöz juthat.” Balázs L.: Laskai Sándor református prédikátor i. m. 308.

¹⁰⁹ „ha Nagyságod az derekat az penznek inset föl penzwl keuannya ugy kwldi.” Uo.

¹¹⁰ R. Várkonyi Ágnes: Gazdaság és társadalom a 17. század második felében (1648–1686). In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. 1303.

változhattak a körülmények, s a hódítók, illetve a közvetítők¹¹¹ is módosíthatták az igényeiket, miként az Laskai leveleiből kitűnik. Nevezett 1641 nyarán a tallérok ismételt elfogadásáról¹¹² küldött tudósítást, fél év múlva azonban újfent a tallér *'megbolondulásáról'* írt, s ezért váltópénzeket¹¹³ kért patrónusától.

E kelet-nyugati irányú áru- és pénzmozgással egyidejűleg az észak-déli irányban űzött spekulációs pénzkereskedelem is bizonyítható. 1641 őszén Nagyszombat előjárósága megtartóztatta Romand György komáromi kereskedő szolgáját és javait. Komárom, illetve Spáczay Márton – a vár rangos tisztjének – leveleiből kitűnik, hogy a cívisse lett „rácz vallásban való keresztyén” Romand György „Lándorféhvárra” is lejárt kalmárkodni, szolgája pedig nemcsak árukat szállított, hanem katonatisztek aranyait és tallérjait is felvitte a Pozsony megyei szabad királyi városba, hogy értük ott váltópénzre¹¹⁴ tehessen szert, amit azután a hódoltságban nyilván haszonnal lehetett megforgatni.

A keresett váltópénzek között kitüntetett helyet kapott a poltura, az az aprópénz, amelynek kényszerárfolyama miatt Bihar és Zaránd megye több települése is panaszt emelt. Az 1640-es évek első felében a lengyel, illetve a lengyel mintára vert váltópénzek tekintélyes hányadát az Oszmán Birodalom adóztatása kiszívta a hódoltság területéről. A részekre szakított országon belüli spekulációs pénzkereskedelem folytatása csak úgy volt lehetséges, ha a hazai váltópénzek mellé külföldi fizetőeszközöket hoztak be. Fő forrásnak a Lengyel Királyság területe bizonyult, ahonnan részben a távolsági kereskedelem hazai és lengyelföldi kalmárjai, részben a főrangúak s a pénzvagyonnal rendelkező egyéb tehetősek – ugyancsak

¹¹¹ A nyereszkedő pénzkereskedelemben – a kamatból származó haszonra számítva – esetenként a hódítók és a meghódítottak között is létesülhetett üzleti kapcsolat: „az penzt Nagyságod ne keslillye mert az interestet meg veszik rajtunk es az mind nőttön nő az penzt Benedek Uram az Tömös Vari Basatul kerte ki.” Laskai Sándor levele, 1642. január 15. *Balázs L.*: Laskai Sándor református prédikátor i. m. 311.

¹¹² „az talléron Nagyságod semmit ne gondolkodjék, mert megjött az előbbeni járása.” Kiskomár, 1641. július 29. *Balázs L.*: Laskai Sándor református prédikátor i. m. 310.

¹¹³ „Nagyságod aprópénzt küldjön, mert az tallér megbolondult földünkben.” 1642. január 15. *Balázs L.*: Laskai Sándor református prédikátor i. m. 311.

¹¹⁴ „Néminemő Tallér és Arany pénzt is költenek [= küldtenek] volt apró pénzéért elváltani úgy az Ö Fölsége Ober Vajdája Földrváry Rácz Gábor uram és Rácz János deák, ezen vármegye vicehadnagya, ezen Roman(d) György szolgájátul, azt is az több pénzzel és marhával együtt kegyelmek kézen adassa kezekben ez embörséges embörünknek.” Spáczay Márton leveleinek kelte 1641. november 13., ill. december 23. Komárom bírójának és tanácsának Nagyszombat előjáróságához intézett köszönete pedig december 24-én kelt. Mindhárom levélre lásd Nagyszombat város levéltára, Tanácsíratok, missiles. Štátný okresný archív v Trnave.

nyerészkedő – közreműködése révén az aranyforintokért és a tallérokért polturákat s 'poltura-pénznek' nevezett egyéb váltópénzeket hozattak¹¹⁵ és hoztak az országba.

Az Oszmán Birodalom monetáris zavarai elsősorban a tágabb értelemben vett hódoltság adózóit sújtották. Bihar és Zaránd vármegye adatai töredékesek voltak ellenére is lehetővé teszik azt, hogy képletesen bezáruláshoz közeledjen az a hódoltsági kör, amelynek ívét főként a megyei hatóságok tanúvallatai, a kereskedelem- és a pénztörténeti források, illetve a hazai és a külföldi szakirodalom segítségével igyekszünk meghúzni.

Az 1620-as évek első felében kicsúcsosodó közép-európai monetáris krízis – az úgynevezett Kipper- und Wipperzeit¹¹⁶ – a török uralom alatti országgrészen is éreztette kedvezőtlen hatását, amellyel a Magyar Királyság törvényhozói¹¹⁷ ugyancsak tisztában voltak. Ezen esztendőik idején az Oszmán Birodalom helyi megbízottjai a pénzrontást megelőzően vert jó minőségű váltópénzekben továbbá régi, jó tallérokban és aranyforintokban, nem ritkán a saját váltópénzükben, az akcséban¹¹⁸ követelték az adókat.

A válság viharainak elültével, az 1630-as években a jó minőségű tallérok váltak a legkeresettebb pénzekké az adóztatók és a szpáhik körében. Fordulatra az 1640-es évek első felében került sor. Az állami adózásban a váltópénzek kerültek az első helyre, s számos példa van arra, hogy a helyi tisztviselők irreálisan leszorították az árfolyamokat. Sportnyelven fogalmazva ez az állami adóztatás kettős öngólt lött: egyfelől megnyomorította az adózóit, másfelől az igen értékes veretek – a tallérok és az aranyforintok – kiviteléhez¹¹⁹ vezetett.

Nem téveszthető szem elől az sem, hogy a nyílt és a – kényszerárfolyamok révén gyakorolt – burkolt adóemelés megtörte azt a több helyütt megfigyelhető,

¹¹⁵ Eszterházy Pál – bátyjának, Miklós nádornak küldött levelében –, „egynéhány dús kurvafinak” nevezte azokat, akik Lengyelországba küldték a tallérokat és az aranyforintokat, „elváltani a pénzt, s polturát hozatván” érte; 1643. május 24. *Merényi L.*: Esterházy Pál i. m. 585.

¹¹⁶ *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 30–36.; *Buza J.*: Kipper-pénzek i. m. 881–884.

¹¹⁷ „a szegény, és kiváltképpen a török uralomnak alávetett nép megmaradásán segíteni kívánván,” 1622. évi 77. tc. 1. §. CIH 1608–1657. 231.

¹¹⁸ *Huszár Lajos*, *Imreh István*, *Kerekes György*, *Lipták János*, *Mráz [=] Zimányi Vera* művei, ill. forráskiadványok és levéltári források nyomán *Buza János*: Orosz és török váltópénzek Kassán a XVII. század első felében. NK XCVIII–XCIX (1999–2000) 83–88.

¹¹⁹ *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 38.

lassú újratelepülési¹²⁰ folyamatot, amely a zsitvatoroki békét követően megindult. Az 1640-es években az épülő falvak helyett az adóprés szorításában a pusztuló települések rémképe fenyegetett. A hódolt lakosság panaszait az „áros emberek” és a végváriak is továbbbíthatták. Elmondhatták maguk az adózók, a bérleti díjakat¹²¹ befizetőik, s szolgálati úton – a megyék tanúvallatásai révén – is eljuthattak a legmagasabb rangú választott tisztségviselőig, a nádorig. Esterházy Miklós – egyebek közt aligha véletlenül – a monetáris válság idején vetette a budai pasa szemére az adóemelések lakhelypusztító hatását: „Egyik, hogy csatáznak, lopnak, tolvajolnak. Másik, hogy holdítanak, [...] Harmadik, hogy nemcsak a képtelen adókat le nem szállítják a falukon, de öregbítik; ki miatt ám pusztulni is kezdtek a faluk.”¹²²

Az adók „öregbítésére” Győr vármegyétől Borsodig számos példát lehetett látni, a Bihar és Zaránd vármegyei települések panaszai igencsak beleillenek ebbe a képbe. Az 1645. évi összeírás idején Esterházy Miklós már halott volt, de a törökök Partiumbeli adóemeléséről szóló – túlzásoktól sem mentes¹²³ – korábbi hírek minden bizonnyal eljutottak hozzá.

Kitekintés

Egy-egy bihari, illetve zarándi településre nézve lehet találni olyan szórványadatokot a szakirodalomban, amelyek az újrakezds nyomait jelzik a 17. század első felében. Pénztörténeti merítést is lehetővé tevő forrásunk – az 1645. évi összeírás – a sérelmek jegyzéke, koridegen fogalmazással hódoltsági panaszkönyv, amelynek

¹²⁰ A települések újjáépülésének egyik mutatója a templomok helyreállítása. Vö. *Szilády Áron – Szilágyi Sándor*: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Pest 1863. I. 454. [Tárgymutató számos adattal.] Csongrád megyére lásd „ámbár Csongrád vármegye egészen a török zsarnokságnak van alávetve, mindazonáltal az abban levő mezővárosok és falvak Isten kegyelméből már nagyrészt benépesültek” 1647. évi 108. tc. CIH 1608–1657. 495.

¹²¹ Nagykőrös megbízottjai – az egyébként is jól értesült – „Eöstörhasy” Pálnak adták át két pusztá bérleti díját Érsekjúvárott. MNL OL 3411. sz. tekercs. Nagykőrös számadáskönyve 1642. 206.

¹²² Esterházy Miklós levele. Nagyöflány, 1642. június 12. *Merényi Lajos*: Musza budai pasa levelezése Esterházy Miklós nádorral 1641–1642. Történelmi Tár 1901. 315.

¹²³ „Nadányi uram olyat is beszél vala, hogy a partiumban való hajdúságnak meg volna most parancsolva, hogy mihelyt parancsolat éri őket, mingyárt indulhassanak. Az a híre, hogy a török dupla adót kíván rajta; de ki tudja mi fekszik alatta ha ugyan így vagyon.” Eszterházi Pál levele a nádorhoz. Galánta, 1643. június. 6. *Merényi L.*: Esterházy Pál i. m. 587.

részben sugalmazott voltát akkor sem vonhatjuk kétségbe, ha a „Tudod-é [...] Tudja-é a tanú” kezdetű sorok nem maradtak ránk. Ennek ellenére előfordulnak benne olyan részmondatok, amelyek a korábbi nekirugaszkodást, az átmeneti erőgyűjtést, a pusztulás mélységéből való emelkedés reményét¹²⁴ sejtetik. Volt idő, amikor Erdő-Gyarak¹²⁵ lakói még 25 forintot fizettek, emlékezetük szerint „akkor pedig szép állapotban volt az falunk, de most immár igen elfogyván és elaprósodván is, fl. 35 vesznek rajtunk.” Mező-Gyán¹²⁶ emberei a „Bethlen fejedelem” előtti adózásra emlékezve állították „...most sokkal nyomorultabban vagyon az falu mint azelőtt, s kevesebbek is az emberek.” Illye¹²⁷ és Árkos terheit nem emelték a szpáhik, de a császár adóját mindkét faluban növelték, az utóbbi¹²⁸ valamelyest kedvezőbb helyzetben volt, ezt azonban annak köszönhetette, hogy meghúzódott a borosjenői vár árnyékában.

Az adóztatás nyomasztóbbá válására következképpen a népesség fogyására, illetve a települések pusztulásának rémére értelemszerűen könnyebben lehet példákat hozni, mint arra, hogy korábban szebb napjaik is lehettek a hódoltsági lakosoknak. Udvari község¹²⁹ summája változatlan maradt ugyan, népessége viszont megfogyatkozott, ezért a terhek viselésére elégtelennek tartotta magát. Oláh-Ökrös¹³⁰ adózói egyfelől a pénzjáradék növelését, másfelől a népesség számbeli csökkenését és anyagi romlását panaszolták. Magyar-Ökrös¹³¹ lakosai nemcsak terheik növelését, hanem a visszaélések számos változatát sorolták fel, s az adózó nép szószólóiként összegezték: „Egy szóval az ínség mind mi rajtunk s mind az egész holdoltságon annyi, hogy tovább immár nem szenvedhetjük.”

¹²⁴ A népesség számára nézve nincs fogódzó az 1645. évi összeírásban, ennek ellenére nem lehet kizárni a forrás demográfiai hasznosíthatóságát. Vö. *Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században*. In: *Dávid Géza: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Bp. 2005. 47–52.

¹²⁵ EOE XIV. 456.

¹²⁶ EOE XIV. 455–456.

¹²⁷ EOE XIV. 454.

¹²⁸ „mi Jenőnek háta megett lakunk, s attól nem férnek hozzánk,” EOE XIV. 452.

¹²⁹ „akkor sokkal többen voltunk, inkább megadhattuk, most is azont kívánván tőlünk, az megadásra teljességgel elégtelenek vagyunk, mert elaprósodtunk és elfogytunk.” Uo. 449.

¹³⁰ Korábban 33, majd 45, most 100 forintot követeltek rajtuk, „holott éppen most kevesebben vagyunk, mint azelőtt, s szegényebbek is az emberek.” EOE XIV. 449.

¹³¹ EOE XIV. 448.

A hajdan szebb napokat látott madarasiak¹³² a pusztulás szélére jutottak, s a magyar földesuraik segítségére¹³³ szorultak. Lakottja kezdetben 12, azután 15 forintot fizetett szpáhijának; később a már említett gyulai bég már 30 forintra verte fel, majd „tized magával falunkban jöven, erővel két lovat vitt el tőlünk; [...] ha meg nem orvosoltatik ezen dolog, [...] elpusztulunk teljességesen.”¹³⁴ Széság elkeseredett lakói korábban már kétszer elhagyták¹³⁵ a falut, s valamikor 1645 után Lakottjával együtt valóban pusztává vált a településük.

Bihar és Zaránd vármegye 1645. évi részleges összeírása kétségtelenül komor képet nyújt a hódolt települések sorsáról, ennek ellenére arra enged következtetni, hogy az 1650-es évek végéig a népesség ragaszkodott falujához. Újabb adóemlékekről mit sem tudunk, a kedvezőbb forrásadottságú országrészek pénztörténetének ismeretében azonban feltételezhető, hogy közel másfél évtizednyi ideig kiegyensúlyozottakká váltak a pénzügyviszonyok.

Az Erdélyi Fejedelemséget is pusztító hadjáratok és Várad török kézre kerülése¹³⁶ viszont megrendítő csapást mért a Partium déli részére is. Az 1640-es évek első feléhez képest súlyosabbakká váltak az adóterhek és kedvezőtlenebbekké a pénzügyi¹³⁷ feltételek, majd a hosszúra nyúló felszabadító háború alatt következett be a korábbiaknál is megrendítőbb pusztulás.

¹³² *Jakó Zs.*: Bihar megye i. m. 293.

¹³³ „Madaras. Ez a falu oly nyomorúságban vagon, annyira verte immár adójakat, hogy sanczokat az földes magyar urok adják meg érettek az törököknek, egy része elpusztult, rövid nap az falut is pusztán hagyják az nagy inség mia, semmi kémélést nem tesznek rajtok az törökök.” EOE XIV. 473.

¹³⁴ Lakattya/Lakottya valóban elpusztult, EOE XIV. 466–467. *Jakó Zs.*: Bihar megye i. m. 363. sz., 289.

¹³⁵ „csak isten tudna mindeneket előszámolni a mire erőltetnek bennünket, úgy annyira, hogy immár kétszer is pusztult el a falu.” Uo. 451.

¹³⁶ *Péter Katalin*: Nagy remények meghiúsulása, ill. *R. Várkonyi Ágnes*: A népesség változásai. Erdély története II. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Bp. 1986. 716–726., ill. 805–810.

¹³⁷ *Buza János*: Az Erdélyi Fejedelemség pénzügyterkei és a nagysinki országgyűlés (1664). Erdélyi Múzeum 78. (2016) 1. sz. 56–67.

Függelék

Az adózás- és pénztörténet kapcsán említett helynevek jegyzéke
az összeírások nyomtatott változatai szerint¹³⁸

A helynév után következnek a szakirodalmi hivatkozások: például *Adgya, Márki* I/441, *Márki* II/158; Kis- és Nagyagya puszta, 1692. *Mezősi* 181. majd az 1914 előtti neve: Ágya és mai neve: Adea – Románia, illetve *Bajon*, Bajom, *Jakó*, 203; lakott mezőváros, 1692. *Mezősi*, 64–65, 124. Biharnagybajom, (Hajdú-Bihar m.), stb.

Az azonosításhoz felhasznált irodalom és segédletek jegyzéke: Jakó Zsigmond, Lukinich Imre, Mezősi Károly fentebb említett művei mellett *Márki Sándor*: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. I. rész. A legrégebb idők-től a török hódításig. Arad 1892. II. rész. A török hódítástól napjainkig. Arad 1895.; *Herpay Gábor*: Földes község története. Debrecen 1936.; A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914. Szerk. Dr. Zentai László, Kósa Pál. Pécs 2003⁽²⁾.; *Dávid Zoltán*: Az 1598. évi házösszeírás. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Bp. 2001. Bihar megyei rész 121–157.; *Rácz Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen 2007.; Magyar helységnev-azonosító szótár. Szerk. Lelkes György. Bp. 2011.

ADGYA, Márki I/441, ref. lelkésze volt 1631., a borosjenői várhoz tartozott, 1650.

Márki II/158; Kis- és Nagyagya puszta, 1692. *Mezősi* 181. Ágya, Adea – Románia, [a továbbiakban: R.]

ÁRKOS, Jakó, 200.; néptelen, 1692. *Mezősi* 118., 172. Bélárkos, Archiş – R.

ÁRPÁD, Jakó, 200–201.; puszta, 1692. *Mezősi*, 175. Arpășel – R.

BAY, Jakó, 202–20; 1692. évi összeírásból kimaradt, *Mezősi*, 176. Mezőbaj, Boiu – R.

BAJON, Bajom, *Jakó*, 203.; lakott mezőváros, 1692. *Mezősi*, 64–65., 124. Biharnagybajom, (Hajdú-Bihar m.)

BAKONYA, Bokkia, Bokonya, *Jakó*, 217.; néptelen, 1692. *Mezősi*, 119., 172.

¹³⁸ Kérésemre kéziratot Dr. Dávid Géza tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE BTK), ill. Dr. Jakó Klára PhD (MTA BTK TTI) volt szíves átnézni. A felelősség áthárítása nélkül köszönöm meg kritikai észrevételeiket. Köszönettel tartozom továbbá az Országos Széchényi Könyvtár Térképtára munkatársainak, akik gazdag gyűjteményük számos régi példányát gyorsan és segítőkészen bocsátották rendelkezésemre.

- BANDARÓZÓ*, Budurásza, *Jakó*, 221. (számos alakváltozattal), Bondoraszó; lakott, 1692. *Mezősi*, 104., 127., 166., 172. Buduraesa – R.
- BÁRÁND*, *Jakó*, 207.; lakott, 1692. *Mezősi*, 61–62., 124., 142. (Hajdú-Bihar m.)
- CSEFF*, Csif – puszta Zsákától nyugatra, *Jakó*, 229.; puszta, *Mezősi*, puszta, 1692. 141. (Hajdú-Bihar m.)
- DALOM* „*Dalmiak panasza*” „Dalom puszta”, *Jakó*, 231.; néptelen, 1692. *Mezősi*, 119., 170.
- DANCSAFALVA*, *Márki*, I/227, II/161. Dancsfalva, Donceni–R.
- DESZNI*, *Márki*, II/8–10., *Lukinich*, 80. Dézna, Dezna – R.
- ERDŐ-GYARAK*, *Jakó*, 248–249.; puszta, 1692. *Mezősi*, 119., 175. Erdőgyarak, Ghiorac – R.
- FELTÓT*, *Márki*, I/445., 1650-ben lakott, *Márki* II/269.; puszta, 1692. *Mezősi*, 181. Tauţ – R.
- FÖLDES*, *Herpay*, passim, lakott, (Hajdú-Bihar m.)
- FURTA*, *Jakó*, 243. (Hajdú-Bihar m.)
- GESZT*, *Jakó*, 245.; puszta, 1692. *Mezősi*, 175., 352. (Hajdú-Bihar m.)
- GYÖMÖRE*, (Győr-Moson-Sopron m.)
- HARANG*, *Jakó*, 254–255.; puszta, 1692. *Mezősi*, 150. Harangmező, Hidişelu de Sus – R.
- HOMORÓD*, (Győr-Moson-Sopron m.)
- ILLYE*, *Jakó*, 262.; puszta, 1692. *Mezősi*, 119., 175. Ciუმeghiu – R.
- JENŐ*, *Márki*, II/167., 253–254. *Lukinich*, 80., 340–343. Borosjenő, Ineu – R.
- KAPI*, Rábcakapi (Győr-Moson-Sopron m.)
- KERESZTES*, Mezőkeresztes (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
- KISGYÖR*, (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
- KIS-RÁBA*, Rabe, Raba, *Jakó*, 328., vö. Nagyrábé (Hajdú-Bihar m.)
- LAKOTTJA*, Lakattya, néptelen, *Jakó*, 289.; néptelen, 1692. *Mezősi*, 170.
- MADARAS*, *Jakó*, 293.; néptelen, 1692. *Mezősi*, 120., 175. Madarász, Mădăras – R.
- MAGYAR-ÖKRÖS*, *Jakó*, 311–312. Nagy- és Kisökrös puszta 1692. *Mezősi*, 119., 172. Ökrös, Ucuriş – R.
- MEZŐ-GYÁN*, Gyán, *Jakó*, 250; puszta, 1692. *Mezősi*, 175. Mezőgyán, (Hajdú-Bihar m.)
- MOC SOLYA*, Mocsirla, *Jakó*, 303.; puszta, 1692. *Mezősi*, 172., 174. Bélmocsolya; Lunca Teuzului – R.
- NAGYBAJCS*, (Győr-Moson-Sopron m.)

- NAGYBAJOM*, (Somogy m.)
- NAGY-RÁBA*, Rabe, Raba, *Jakó*, 328.; lakott, 1692. *Mezősi*, 65–66., 142. Nagyrábé (Hajdú-Bihar m.)
- OLÁH-ÖKRÖS*, *Jakó* 311–312.; Nagy- és Kisökrös puszta 1692. *Mezősi*, 119., 172. Ökrös, Ucuriş – R.
- ORROS*, Orrosy, elnéptelenedett, Kisoroszi puszta. *Jakó*, 309–310.; összeírásból kimaradt, 1692. *Mezősi*, 178.
- PÁZMÁND*, Pázmándfalu, (Győr-Moson-Sopron m.)
- POKLOSA*, Poklusa, *Jakó*, 326.; puszta, 1692. *Mezősi*, 117., 172. Havaspoklos, Pocluşa de Beiuş – R.
- ROGOZ*, *Jakó*, 331.; puszta, 1692. *Mezősi*, 119., 139. Bélrogoz, Rogoz Beliu – R.
- ROKSZIN*, 1603-ban elpusztult, 1626-ban a Petneházy családé, 1650-ben lakott, puszta 1732-ben, a 19. sz. végén Monyoró pusztája. *Márki*, I/245., II/209., 750.
- ROŚIA*, Rossa, *Jakó*, 332.; *Márki*, II/166. Biharrósa, Roşia – R.
- SÁP*, Saap, elpusztult, *Jakó*, 334–335.; összeírásból kimaradt, 1692. *Mezősi*, 179. (Hajdú-Bihar m.)
- SEBES*, *Márki*, II/167. Borossebes, Sebiş – R.
- SZÉKELYTELEK*, Zekultekek, *Jakó*, 356.; néptelen, 1692. *Mezősi*, 119., 170. Sititelec – R.
- SZERECSENY*, Szerecsény, (Győr-Moson-Sopron m.)
- SZEREP*, *Jakó*, 354–355.; puszta, 1692, lakói Udvariba menekültek. *Mezősi*, 142–143. (Hajdú-Bihar m.)
- SZÉSÁG*, [? – ismeretlen, Szék? – talán a későbbi *Bélmárkaszék?* *Jakó*, 332.] Seliştea [?] – R.
- TALPAS*, Tholpas, *Márki*, I/249. ref. lelkésze volt 1654, *Márki*, II/168. Talpoş – R.
- TAMÁN*, Tamány, a 19. sz. végén Tamánd puszta. *Márki*, I/249.
- TENKE*, *Jakó*, 366.; néptelen, 1692. *Mezősi*, 119., 170. Tinca – R.
- TULKA*, *Jakó*, 371–372.; puszta, 1692. *Mezősi*, 175. Tulca – R. [Az 1645. évi összeírásban 2 *Tulka* nevű helység található: EOE XIV. 464–465., ill. 470.]
- UDVARI*, *Jakó*, 372.; lakott, 1692. *Mezősi*, 62–63., 142. Sárretudvari (Hajdú-Bihar m.)
- VEKERD*, *Jakó*, 386.; az összeírásból kimaradt, 1692. *Mezősi*, 148. (Hajdú-Bihar m.)
- ZSADÁNY*, *Jakó*, 389–390.; puszta, 1692. *Mezősi*, 118., 175. Jedani – R.
- ZILIZ*, (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)

LOCATIONS IN BIHAR AND ZARÁND COUNTIES
UNDER FISCAL PRESSURE

On the Monetary Crisis of the Ottoman Empire, 1645

by János Buza

SUMMARY

Information about the history of Bihar and Zaránd counties under Ottoman rule in the seventeenth century is scarce. Based on a register of complaints by the local population, made in 1645 – and, albeit already published in 1889, almost completely forgotten by now – the present paper adds important new evidence to our present state of knowledge. The testimonies of taxpayers attest to relative regeneration and a slow increase in the number of the population after the peace of Zsitvatorok (1606). In 1645, however, leaders of some 100 villages in Bihar and Zaránd counties protested against an increase of their tax burdens. A comparison of the register of their complaints with scattered evidence from the counties of Borsod, Győr, Pest, Somogy and Vas support the conclusion that the monetary disturbances in the Ottoman Empire had greatly contributed to this process, and made their consequences keenly felt all over the Hungarian territory under Ottoman occupation. The veiled tax increases, caused by the compulsory currency rates, affected the majority of the population, while only a few succeeded in making profit from speculative monetary trade.